

վերնագրով հատորիկը՝ քառականաչափ կ'ապացուցանէ այս ուղութեամբ իր ընդունակութիւնը:

Սաքըզ փաշա անուանի եղած է միանգամայն իբրեւ ուսուցիչ. անկեալ մեծ քաժին ունեցած է ժամանակին երիտասարդութեան կրթութեան կարեւոր գործին մէջ. սյուսորուան հայ եւ թուրք պետական պաշտօնեաներէն շատերը իր ձեռասուններն են, զորոնք հասուցած է պետութիւնը կազմակերտելու, անոր գործառնութիւնները աւելի ապահով ծածուց մը վրայ դնելու նպատակաւ: Քաղաքական պետական բարձրագոյն վարժարանը, Մէքթէպը միւլթիյէ, իր հաստատութեան թուականէն սկսեալ (1877) իրեն ականաւոր ուսուցիչներէն մին ծանչցած էր Յուլի. Սաքըզ փաշան: Իր 1881ին լոյս տեսած «Տարերք տնտեսութեան», անուն գրութիւնը ծնունդ համարելու է այս ժամանակաշրջանի լուրջ գործունէութեան: Բնորոշիչ են թրքերէն լեզուով հրատարակուող «Սապան», թերթին (1912, թ. 8142) իր մասին գրածները: «Յովհաննէս Փաշա շատ կանուխէն տնտեսագիտութեան հետաքրքիր, իր ամբողջ ուսանողութեան ընթացքին մէջ ինքզինքն այս գիտութեան նըրութիւններուն նուիրած ըլլալուն՝ մեր երկրին միակ ուսուցիչը հանդիսացաւ այս մասնագիտութիւնը մէջ: —

Սաքըզ փաշա թողած է մեզի վերը յիշուածներէն դուրս դեռ ուրիշ գրուածներ ալ, այսպէս P. B. Beaulieu-ի «Քաղաքային տնտեսութիւն», զրբին թարգմանութիւնը. դարձեալ առ ժամանակ մի աշխատակից եղած է Թուրքիոյ «գիտական կամուս», ին (Ճէմէլէթի իմթիյէ) հրատարակած «Հաւաքածոյ գիտութեանց», (Մէմուհաի ֆիհուն) զրբին, նոյնպէս գրած է «Բազմալէս», եւ «Հանդէս», եւ մէջ, ուր գինի բառին վրայ գրած է Արշէզ ծածկանուամբ: Լեզուագիտական անտիպ աշխատութիւն մըն ալ ունի, *Vocabulaire Sum.-Arm.-Turco-Tatare*, որ խնամիտ ձեռքի մը կը կարօտի:

Հանգուցեղոյն գաւակն է Վսեմ. Արմենակ Պէյ Սաքըզ, Հաշուեկալութեան ատենին դեր-նահապաշն (Vice président à la Cour des Comptes). Ազնիւ Պէյն, ինչպէս ծանչցողները կը վկայեն, հանգուցեալ հօրը կատարեալ նմանութիւնն է ծնմարիտ ազգասիրութեան եւ հոգւոյ ազնուութեան կողմանէ:

է. Պ. ՄԱՐԴՈՒՆԻԱՆ

ՊԱՏՄԱՆԻՆ

ՎՐԱՊԵՆ ԲԱՆԻՐԱՅԻՆԵՐԸ ԺԱՊՈՒՐ

(Ըրոման-Բիւն)

6. Սմբատ, Հերակղի սենեկապետին սիրելին, Սեբ. 102, սպաթա (σπαθαροχαιδιστος) կ'ըլլայ 645/46 Սեբ. 114, հօր պատիւներուն կը բարձրացուի, ընդի տանուաւորութեան՝ ասպետութեան իշխանութիւնը կ'ընդունի եւ զօրաց գաւառագար կ'անուանուի, արշակունւոյ մը հետ կ'ամուսնանայ Սեբ. 116: Սմբատ խաթալ-Էնուսմի որդին՝ կամ ճշտագոյնս Թոռը՝ Սմբատ ասպետ, Մանուէլ Մագիստրոսի փեսան եւ Թրակացի իշխաններու բանակին իշխանն էր, սակայն երբ կայսեր հրամանին համաձայն՝ դաւաճանութեան մը մասնակից աւել

բառաւանդ Մանուէլ Մագիստրոսը հերբակալեց, բանակին առեւի իջաւ, որ ինքը կործանելու համար իբր պատմութեան գրգռիչ ամբաստանեց, Բայց կայսրը զինքը ազատ արձակեց Սեբ. 136. — Ըստ Սէն-Մարտէնի, Լըբոյի ջով Hist. du Bas-Empire 11, 349, Սմբատ՝ զոր ինքը կ'իրապաշտէր կ'անուանէ, Ներսէս կաթողիկոսի եւ Թէոփոս Խաչատուրի սպարապետին հետ Դուռնոյ սինդոք կը գումարէ 648ին: Սակայն Սեբեոս (119—120) այս գէպքին յիշատակութիւն չընէր: Սէն-Մարտէն զինքը 654ին մեռած կը համարի:

7. Գրիգոր իշխանին մահուանէն ետքը, իշխանութիւնը կ'ընդունի Արտա պատրիկ րազդատուն Նեայ տնէն, հայ նախարարներուն մէջէն երեւելի եւ նշանաւոր մարդ մը: Իւր ոստանին մէջ Գարեհիկ եկեղեցին շինեց: Ասոր ժամանակը, Յուստին

¹ ۱۲۹۷ ى عام مطهر در سادات مهرداد مطهرى

նիստն Բ. իր կոռապարութեան երկրորդ տարին 687/881 թվականին բանակ մը Հայաստան ղրկեց (ԱՄ Աշ. 6178 Թեոփան. էջ 363, 27—31)։ Այստեղ իր իշխանութեան շարքորդ տարին՝ Մարազ Կարամ, Ջուլիսի և Խոջակունիք աւանդներն յարակից և ապագատակարարացի գնդերու դէմ մղած ծախսերն մէջ ինկաւ և Գոռոզիտ գաւառին մէջ, իւր զամբանք Գորիսից թաղուեցաւ։ Ղեւնդ, էջ 37—89, Narratio de rebus Armeniae 'Αμαζά<σ>πτης δ Κουροπλάτοσς Ιουλιανήσιν Կ'ստուանէ։

Ιργήθριος δ ἀδελφίς αὐτοῦ ἔτη χθ'.
<'Α>σώτης Πακρατουνης ἔτη γ'.
δ Νερσάρχης Καμφαραχάν ἔτη γ'

Սամուէլ Անեցի ժամանակագիրն (ԺԲ դար) է միայն, որ Աշոտ պարսկի «Բիւրաւեան» կ'աւանդէ Սամ. էջ 84, բայց ոչ Սո. Ասողի կամ Յ. Կաթուղիկոս և արդէն վերջինս անշիշտապէս կը թողու զԱշոտ։ Ռուբեն Անե-Մարտէնի (Լեւոնի թագ.) 12, 5. Թ. 1), անշիշտ ջամբանէ առնուած կարգիցը, Բուրսովին անհիմն է։

Խաղաղաց արշաւանքը, որստեւն Գրիգոր ինկաւ, Ասողիկն Տամանայն (էջ 100) Հայոց 130 թուականին 681/82 կառարարեցաւ։ Այստեղ Տանգիւր Ասողիկ այլուր սակե շնորդ պատմութիւն մը կը ներկայացընէ, որուն Տամանայն 134 թուականին 685/86 Տնիստային աղէկըր պիտիւն խաղիցը Հայաստանը, Վրաստանը և Աղուանք նուաճեցին, և այս անուն Հայաստան և Վրաստան իշխաններն ինկաւ կուսը մէջ։ Ըստ այսմ ալ Աշոտ Բագրատունին 135 Թ. = 686/87ին Հայոց իշխան եղած կը Տամարի։ Սակայն ուրիշ տեղ մը դարձեալ (էջ 142) Խաղաղաց արշաւանքը Յուստինիանու առաջին տարին կը զնէ = 686/87։

Առաջինայ Տանգուլիկներն անոք կը մեկնուին, որ Հայերը Խաղաղաց մեծ արշաւանքին հետ նոյնացուցած են այն արշաւանքը, զոր Վարաճանի Հանքու իշխանը՝ Աղբիւրթուէր չէ. 62 = 681/82 թ. ք. (Տմբու. Մովս. Կաղնի. աղ. Եւսեպ. Բ. 39, էջ 368) դէպք Աղուանք բրտ իւր փետային՝ Ջուանդէր իշխանին սպանման զիւժն առնելու համար։ Սակայն 681/82ին Գրիգոր Մամիկոնեան Հայոց իշխանը գեա ինչաներ էր, ինչպէս յայտնի է Հանոց իշխանին՝ Հայոց Սահակ (679—702) կաթուղիկոսին գրած նամակին և վերջնայ պատասխանին, Ս. Կաղնի. Բ. 36, էջ 361։ Ռուբեն Խաղաղաց արշաւանքը, որուն մէջ Գրիգոր ինկաւ առեւիտ ալ պատահած ըլլալու և ճիշտ թուականը, այսինքն Սահակ կաթուղիկոսի եօթներորդ (Ասողիկ՝ հինգերորդ՝ էր տեղ է) տարին = 685, հոս սոյն Ս. Կաթուղիկոս էջ 53 (սոյ. Եւսի) նոյնպէս կը ճշտուէ նուաճ ձիցի, ուստի Գրիգորի կոռապարութեան 24 տարի տալով (Մատուիէր երկրորդ տարին = 662/63 տեղեւոյ)։ Ռուբեն երեք հուսակաւներու ցանին այսպէս կաղնիւն է։

1 Սո. Ասողիկ (էջ 100) Յուստինիանու երրորդ տարին կը զնէ։

Գրիգոր Մամիկոնեան 24 տր. 662/63—685
Աշոտ Բագրատունին 3 տր. 686—688
Ներսէս Կամարաբան 3 տր. 689—691
Սմբատ Բագրատունին 692։

Ղեւնդ Կ'աւանդէ (էջ 34, 35) Թէ Արշ-Մեկերի երկրորդ տարին Տաճիկներու մէջ քաղաքական պատերազմ մը մղած և երեք տարի տեւած է. այս միջոցին Հայերն, Վիրք և Աղուանք Տարի տայն զարկեցուցած են, «Եւ ի շարքորդումս մին սիրեցին ի վերայ աշխարհին Հայոց հիսուսային ազգն որ ասին խաղիցը, և սպանին ի պատերազմին զիշխանն Գրիգոր և զքաղուսն ի նախադարացն և զիշխանն Վրաց և Աղուանից և ինչքանք ապագատակ սփռեալ ի վերայ աշխարհին Հայոց, ասին զքաղուս գաւառն և զուստն և առեւիտ զԲուրսովին գնացին յաշխարհ իւրեանց»։ Որովհետեւ Արշ-Մեկեր իւր հօր Մուսան Բ. ալ խաղաղ ժամանակն ետքը չէ. 65ին բամազանի նոր լուսնին = 11 Ապրիլ 685, կառավարութիւնը ձեռք առաւ, ուստի քաղաքական պատերազմը 686—688 տեւած ըլլալու է, իսկ խաղաղ արշաւանքը 689ին զնեւ։ Եւ Սակայն Մուսատի յանկումով (14 բամազան չէ. 67 = 8 Ապր. 687) քաղաքական պատերազմներն գեա լինած չէին, Թեւ Արշ-Մեկ Բ. ալ Ջուլիսի եղբայրը Մուշար, նոյն միջոցին ալ Մուհալլա Բ. Արու-Ջուլիսի ալ Մուշիլի, ալ Գաղիքային, Հայաստանի և Արապատականի հուսակալ տնտեսնեց (Tab. II, vo., 16—17), սակայն Մուշարի անկումն (691 տուն) վերջը միայն Արշ-Մեկեր իրազէ տրեցին։ Ռուսի բացայայտ է Թէ Ղեւնդի ժամանակագրութիւնը հոս անպէս և է Թէ Գրիգոր իշխանին մահը և Խաղաղաց արշաւանքը քաղաքական պատերազմին սկիզբն և ոչ Թէ վերջինն զնեւ։ Եւ Գարնետ անձրոյն է Թէ Խաղաղաց արշաւանքին ժամանակ Աղուանից իշխանն ինկաւ լլայ, սխալ մը, որմէ Ասողիկ ճշտութեամբ ինչոյ տուած է։

8. Սո. Ասողիկ, էջ 101, «Ջիւնի նորա (Ներսէս Կամարաբանի, զոր Մուսատիիանու Հայաստան բրտ իր երկրորդ արշաւանքին մէջ, Թեոփ. էջ 364, 4—5. ԱՄ. Ա. 6179 = 687, իր կոռապարութեան շարքորդ տարւոյն սկիզբը Հայոց իշխան տնտեսած է) ի ճիւ թուականին Սմբատ Բագրատունի Բիւրաւեան Հայոց իշխան եղել ամս Ի։

Նոյնպէս Narratio մէջ Ներսէս Կամարաբանի յաւերք իշխանութիւն. ծ Պաքրատունի Տոմարտիս. Թեոփան. Ժ. 366, 25—29 ԱՄ. Աշ. 6185.

Τούτῳ τῷ ἔτει Συμβάτιος (Յ. Συμβάτιος), δ πατριάρχης Ἀρμενίας, μαθὼν τὴν τῶν Ῥωμαίων ἡγταν τὴν Ἀρμενίαν παρέδωκε τοῖς Ἀραβίν, καὶ ἡπετάγ αὐτοῖς καὶ ἡ ἔστω Τερσίος, ἡ λεγομένη Χωρασάν, καὶ φύεται ἐκεῖσε παράβουλος ὀνόματι Σαβίνος, καὶ πολλοὺς τῶν Ἀράβων ἀπέκτεινε καὶ αὐτὸν τὸν Χαγάνων παρ' ὀλίγον τελείως ποταμόπνιχτον ἐποίησεν.

Այս հաստատման երկրորդ մասին մէջ շփոթ տեղեկութիւն մը կայ Խաղաղաց Զարեհ Բ. Եղիտ Բ. Նուսայիմ ալ-Հալաբանի իշխանին և անոր

Հիմ. 77 թուականին (9 Ապրիլ 696 մինչև 28 Մարտ 697)¹ Ղուգայլը մէջ անկման նկատմամբ, Նոյն ժամանակին գտնէ պատկանի Սմբատ Պառթիկի Արարացոց կողմն անցնելն² 6185 տմ աշխարհին և Տարեի Բերիտոսի 693 թուականին է, սակայն թեոփանէսի ժամանակագրութիւնը, ինչպէս յաճախ, Տոս աշխարհ է, Ըստ իրեն Յուսան Նիւտան Բ. ի խաղաղութեան գաղնիքին բեկման պատճառ եղած էր Արդւի-Մեկիքի սեպհական դատէ զանի, զոր ինքը Մ. Ան. 6183 = 691ին կը գնէ, մինչդեռ ըստ արարացոց Հիմ. 76 թուականին 21 Ապր. 695 - 8 Ապր. 696 տեղի ունեցած է (Tab. II 999 եւ այլ)։ Նիկիոսիոս, 107, 108, 109, էջ 36, 25 ղըբ., խաղաղութեան բեկման այս շարժումիւ իր անդիմադրելի թեոփանէսի Տամանայն Սմբատի բաժանումը անմիջական հետեւութիւնը եղած է Հռովմէացոց Սեբաստոպոլսոյ քով (ի Նիկիիսի) պարտութեան, որ թնամութիւնները վերստին արժարեց եւ թեոփանէսէ 6184 = 692ին եղած կը դրուի։ Սակայն աւելի ուշ թուականի մը կարծես ի նպաստ կը խօսի յետագայ Տամանայնը։

³ Յետ այնորիկ զոր պատմեցաք (այսինքն Աշոտ Պատրիկի մահուանէ ետքը) զարեւալ զոր առաքելք արքայն Յունաց որում Բաղնիքում կուշէին, որ էր փոխանակ Յուսանիանոսի կայսեր եւ հրամայէր ունել զՍԻՄԻԱՆ՝ որդի Վարդգիւրդի, որպէս թէ քրիստոսի ինչպէս զոր կրճատեաց նա ի զորացն Յունաց փառ մահուան հոր իւրոյ Վարդապետիցին, զոր սպանին Հռոմը⁴։ Եւ եկեալ պատեալ զազմեացն ընդ նմա ի մօրամէջ գաղանկ Պայիկայ եւ բազում զեղեն հարուածք զորացն Հայոց զի նուազանք էին։ Անկան եւ ի զորուն Յունաց յուշէր։ Իբրեւ ետես Սմբատ եթէ ոչ կարեն զգեմ լուրք։ Իբրեւ ետես Սմբատ եթէ ոչ կարեն զգեմ ունել զորացն Յունաց, փախստական եղեալ զնաց մայրապետ սակաւ արտմը, եւ զորքն Յունաց զարեւան յաշխարհէ իւրեանց⁵։

Ասոր ի նպաստ է նաեւ Մովսէս Կաղանկ. (տպ. Զահնգ. հտ. Բ. էջ 43—44) Տամանոս մէջ Տատուածք. «Ի 1461րդ թուականութեան Հայոց (697/98) եկն Մահման բ (Մուհամմադ բն Մուսան, Bal. Կ. 15—19. Ja'qubī, Hist. II ԿԿ է 18—ԿԿ 4) ի Հայք. եւ անապարեալ ընդ աշխարհն Աշխարհի մասունքն ի Չողայ (Գարաբաղ)։ Իսկ ապրտամբեալ Հայոց՝ արգելին զՏահմին ի Գլինի եւ զերկու հաղարս ի Տանկացն սպանին անեալ զոր բազում ի Հռոմոց։ Եւ ի նմին ամի եղեւ զբաւ զարմից արդոյն Գրիգորի⁶, եւ զարեւա Մահման ի Չողայն⁷։ Գայ, պաշարէ զՍահն⁸։ Ժողովապետ բերդ ամս երես⁹, եւ ապա անաւան. եւ ի

սոր սուսերի արկանէ զորս գտանէ անդ¹⁰, Հիման. Ծ. Կաթողիկոս 53, 54։

Սույոյ է որ Ղեւոնդ էջ 40 արեւնարաւ եւ զիւսհար Մահմանի իբրեւ ոստիկան Հայաստան գաւն Արդւ-Մեկիքի 16րդ տարին կը գնէ, սակայն այս՝ իւր իսկ աւանդածներուն կը հակասէ։ Մահման Հայաստանի մէջ բրածներն ընդհանրապէս ստորագրելէն ետքը այսպէս կը շարունակէ (էջ 41). «Եւ զինի իրկոց ամոցն ի դուխաբարտութեանն հասեալ» փոխեր զմահմանի թշուար նիւթեր ի վերայ ուխտին սրբոյն Գրիգորի զմահ¹¹։ Անքերի կրօնաւորաց հանդէպ ըրած անորեւութեան՝ պատմութեան կը յաջորդեն Մահման Հայաստանէն դուռնալէն ետքը պատահած գեպքերն, զորոնք վարդ լուսնները, յետոյ կը շարունակէ (էջ 49). «Եւ եղեւ յետ այսորիկ իբրեւ լուսա իշխանն Իսմայէլի Արդւ-Մեկիքի զբեկումն գորուն իւրոյ, կոչն առ ինքն զՄահման՝ զօրավարն գորուն իւրոյ, եւ հրամայէ առնել ընդ իւր բազմութիւն զօրաց եւ կանել ի վերայ աշխարհն Հայոց սրով եւ զերութեամբ։ Որոյ անդէն վաղվազակի կազմեալ զգորուն աստակապէս՝ եւ խրոխտալով սպառնայր կատարել զհրամանս իշխանին իւրեանց, Իբրեւ լուսն Դոմիտրոսը Հայոց աշխարհն զՏէնն որ զայր զօրացեալ ի վերայ. հանդերձեցին զվաթուղիկուն Հայոց զՄահման եւ զամանս յեպիսկոպոսոց աշխարհն ընդ նմա՝ երթալ ընդգէմ գորուն Իսմայէլ եւ խոսն ընդ զօրավարին նորա բանիք խաղաղութեան եւ նուաճել զինքեանս ընդ ըմպ ծառայականն րոցար» Պատգամաւորութիւնը հասաւ խառնակ ալ զարկելով ոստիկանին կայսեր, սակայն Մահման Տոս գալէն յառա՛լ կաթողիկոսը մեռաւ։ Մահմանն յառա՛լ մարդոյն նամակ մը գրեց եւ երբ Մուհամմադ անոր զիսկին այցելեց, կարդաց նամակը¹², եւ զբողոքեցաւ կաթողիկոսին աղաչանք կատարելու (էջ 52)։ «Իսկ որք ընդ կաթողիկոսին Սահակայ երթեալ էին յաշխարհն Հայոց, առեալ զմարմինն երանեալ Հայրապետին փոխելն ի հանդիստ եղեալ ի տապանի փառաւորապէս։ Եւ ինքեանք առնուին ի զօրավարէն Իսմայէլի բան երգման ի ձեռն քրոյ, եւ զարեւան յաշխարհն Հայոց, եւ իբրեւ տեսին ընտիրէ աշխարհն զբան երգմանն եւ խառնման գրոյն վատահ եղին ի նա, եւ ծառայեցին յայնմ հետէ Իսմայէլացոց ի ծառայութիւն ասորի։ Իսկ Մահման զօրավարէն երկրորդ անգամ՝ ելեալ յաշխարհն Հայոց զօրս ծառա յաթուոտաներորդ ամի Արդւ-Մեկիքի իշխանի. եւ զամս երես հանդարտեալ զազարէր. եւ ոչ ինչ շարեաց յուշ լիներ վասն անցիցն որ էանց ընդ զօրն Տանկաց ի Վարդանանկերան աւանի. այլ հասաւ առնն պահէր զերկուսն քրոյն զոր տուեալ իւր իւր. եւ միայն ընդ ակամբ հայեր նախարարացն Հայոց¹³։

Ղեւոնդ (էջ 34) ժամանք նաեւ արաբք Արդւ-Մեկիքի 21 տարի կու տան։ Որովհետեւ իւր հայրը Մուսան բ ալ խաղամ՝ առանգանի նոր լուսնին 65ին, իսկ ինքը շէվալան կէսին 86 (705)

¹ Հիմն. Ասողիկ Բ. Գ. 123։

² Հիմն. Յովհ. Կաթ. էջ 54—55. Սա. Ասողիկ Բ. Բ. 102։

¹ Հիմն. Wellhausen, Die religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam, S. 46 u. A. 3, Abh. der Gött. Ges. d. W. N. F. Bd. V, Nr. 2.

² Վարդապետը կ'երեւալ թէ Յունաց ձեռքն էր իբրեւ պատանդ, որոնք զինքը Սմբատ բաժանման ի պատիւ սպաննեցին։

³ Ասիկներ Ս. Գրիգորի վանքին. Հիմն. վարդ Ղեւոնդ։

⁴ Ըստ Յովհ. Կաթ. էջ 53 երկու տարի։

մեռաւ, ուստի 18 տարին 702ի, իսկ 16րդն 700ի կը համապատասխանէ: Սակայն որովհետեւ Մուհամմեդ առաջին անգամ ըստ Ղեւոնդի առնուածքի երկու տարի Հայաստանն աւերեց, ուրեմն ասկէ իսկ կը հետեւի թէ Ղեւոնդի 16րդ տարին մէջ սխալ մը կայ: Բայց բոլորովին անհնարին է որ դեռ յաջորդող գեպերն իւր ետ դառնալէն ետքը Արգիշ-Մեիքի 19րդ մինչեւ 18րդ տարին տեղի ունեցած ըլլան: Ուստի կը կուսենք թէ վերջաւանը սխալ մըն է փոխանակ երեքտասանի, որով Ղեւոնդն եւ Մ. Կողանկ. կարելի կ'ըլլայ հաշուելը, լիան զի Արգիշ-Մեիքի 13րդ տարին ճշգրտութեամբ կը համապատասխանէ 697 տարւոյն:

“Իսկ Մահմեդն, զորմէ պատմեցանք” կ'առաւրեակ զայս ամենայն շարիւր, գնաց անդին բազում աւարաւ յԱսորեստան: Իսկ բնակիչք աշխարհին մնացին իբրեւ զհանձող ծխեալ ի հոյս եւ իբրեւ զորան փրկեալ զոր առ անս կոխեալ խոյզց: Եւ իբրեւ գնաց Մահմեդ զգործարն յԱսորիս” եթող յաշխարհին Հայոց իշխան փոխանակ իւր յԻսմայելյացոյն¹: Որչ խորհուրդ վաս ի մէջ առեալ բառեալ զպաշտպանմբ տօնմ յաշխարհէն Հայոց հանդերձ նոցին հեծեովք: Եւ անդէն վազվազակի յայտնեցաւ ննդիւթիւն նորա Սմբատայ², եւ էր ի տօնմ Բագրատունեաց, եւ այլոց նախարարաց եւ նոցին հեծելոց: Եւ իսկ իբրեւ զպարզ զգաւաճաւորութիւն³ կոչէր եւ ինքն զհամալուծն իւր զպատասխամբ բանակին⁴ զՍմբատ զորդի Աշտուշ իշխանին, եւ զԱրդղ զորդի Թեոփորան իշխանին եւ զԵրզրայ իւր զԱշտու, եւ զայլ նախարարսն: Եւ խորհրդ հնարս գտանել որով մարթացնին զանմայն ապրեցուցանին: Եւ եղև խորհրդին տեղի մէջ եւ զայլ յաշխարհին եւ թագաւորն Յուսոյ: Եւ անդէն անշտառեալ մերեցան տմալք ի նախարարաց Վասպուրական աշխարհին: Իսկ նոցա զէժ եղևուց գնացին ի կողմանցն Վասպուրականին ի գաշապալայրն Կարգեն, որում Սեւեռափողմն կոչեն, քանդի անդ բնակեալ էր միայնակեաց անն, ան որ շողաց հարցանել զորպիսութիւն զորոյն, քանդի էր այր սուրբ, բնորեալ եւ լի հոգեւոր իմաստութեամբ: Իսկ նորա աշխարհեալ եւ աւագեալ զգորուստ աշխարհին եւ զկործանումն եկեղեցեաց եւ զժամփուր լինելն ի նախարարական տօնմն, ոչ ինչ կարէր հրամայել: Կայ միայն անձնապահ լինել եւ զգողշառեալ ի ննդաւթութենէն:

Եւ նոցա գնացեալ ընդ եղջ գետոյն Երասխայ անցանէին ընդ սահմանն Ուշուշայ⁵ եւ հասանէին ի մեծ աւանն Արտաի: Իսկ զօրջն խմայելի որ էին ի նախիջնան քողաքի, յարմակեցան զկնի նոցա եւ ոչ մնկեցան ի հնոցոց նոցա: Քանզի էին աւելի քան զուլթն հազար եւ կամէին կենդանայն

կանել զնոսա: Եւ իբրեւ աղք եղև զօրուն Հայոց վանն հինին, որ զարթուցեալ զայր ի վերայ նոցա, յարուցեալ անցին ընդ գետն Երասխի, եւ բանակեցան ի վարդանակերտն աւանի, եւ զօր Յաճկաց պնդեալ զայր զկնի նոցա... Իսկ զօրուն Հայոց ամբարացեալ զփողոցս աւանին, կարգեցին ի վերայ պահպանս մինչեւ ի լուսանալ առաւօտին: Եւ ինքեանք զգնչերն ողջոյն ի հակումն աղթեցին կանխեալ, հայցելին ի բոլորեցուցն Յուսունն զմեծագոր աշխն օգնականութիւն եւ ուղղութեամբ դատել ի մէջ նոցա եւ թշնամեացն: Եւ իսկոյն ընդ ծագել առաւօտին իբրեւ յանդեր պաշտան առաւօտին: Ժառուցանէին եւ հոգեւոր պատարագն եւ արժանաւորքն հաղորդէին մարմնոյ եւ արեան Յուսուն, իբրեւ յետին թշնալ զայն համարեալ տաճանց: Եւ առնուին սուղ ինչ կերակուր յաղագո զօրութեան մարմնոյ: Եւ նոյնժամայն յարուցեալ յարարեցին գունդ առ գունդ եւ ճակատ տաճակաւ եւ խմբեցաւ գառնեալովն: Անդ հասեալ յօգնականութիւն մեծագորն Ստուծոյ զնոցն Հայոց՝ թեպէտ եւ նուազեալ էին քան զկնի երկուց հազարաց, սակայն զազուռն հարեալ սաստկէին ի սուր սուսերի: Քանզի էին աւագը զրաւունչ սասունամանեաց, եւ եւս առաւել սաստկացեալ գտանալունչ օգոյն, կտանցուցանէր զզօրն խմայելի յարկան զօրութենէ իւրեանց: զի զգնչերն ամենայն ի վերայ ձնան օթապոյտեալ էին եւ ընդ ծագել լուսոյն անկան ի ձեռս օրոյ: Եւ ողք ի օրոյն փոխանէ՝ անկան ի գետն Երասխ, քանզի պաղագեալ էր ի խնամութենէն օգոյն: Եւ իբրեւ եղանէին ի վերայ պաղին բազմութիւն զօրացն, անդէն վազվազակի խորցն ամառնին խորապատեալ օղտն, եւ ողք ի օրոյն զմեծեալ էին, այնպէս հեղձամահ վճարէին ի կենաց: (Հմմտ. Յ. Կաթիլ. էջ 54.)

Յորք նուազուցն ի փոխուստ գործակել իբրեւ ողք երբ հարկեր՝ ապահովէին առ արկինն Հուշան¹: Չորոց զկնի հետամուտ եղեալ Սմբատ՝ որդի Աշտու՝ զօրջն իւրովք՝ կամէր արկանել զփոխուստայն ի սուր սուսերի: Որում ընդ առաջ կեալ արկինն Հուշան՝ բազում աղերասնք եւ դաշամբ թափէր զնոսա մերի եւ բոկ եւ հետեւակս եւ վերապար, զորոց առեալ պատեր զվեր եւ ողջացուցանէր եւ զգեցուցանէր հանդերձիւք: Յորք եւ գրառստ յիւրոց երամակաց, եւ առաւրբ առ իշխանն խմայելի Արգիշ-Մեիքի, վան օրոյ եւ ի նմանէ բազում շնորհակալութիւն ընկալեալ եւ մեծամեծ պատիւս առաւրբ նմա:

Իսկ զորն Հայոց յգիտեալ յաւար թշնամեացն՝ առաւրբէին առ թագաւորն Յուսոյն աւետիս դաղթութեան իւրեանց: Տային ամենել նմա բնայո յաւար թշնամեացն զնոսիս երկիւրացն ամառիկ միոց, եւ գունչը դիտակեցն անկելոց հասեալ առաւրբէին ընդ նմին: Եւ կայսրն ընկալեալ զայն նուր՝ մեծապէս զօհարթիւնս մատուցանէր

¹ Ըստ Յովհ. Կաթիլի էջ 54 եւ Արարածի էջ 71 Արգիշն կը կոչուէր:

² Գնդերն եւ Բուրքարտի՝ իրենց Des Stephanos von Taron armenische Geschichte գործին մէջ II, 4, էջ 90, բոլորովին խմատին հակառակ կը թարգմանեն. «Bei dieser Gelegenheit offenbarte sich die geheime Tücke Smbat Bagratunis.»

³ Հմմտ. Գր. իսլաւթիւնք, Армянская история, Մոսկուա 1896, էջ 190:

⁴ Արտաի Շիրակոյ իշխանին Ներսէս համարական պատրիկ (անս վերջ) լինն է, ինչպէս է իմանալը յիշատակարանն մը. տես ՅԱՆՆԱՆ՝ Արտաի մը հայ հնագրութեան վրայ, Արեւմտ 1896, էջ 139:

⁵ Արտաի մէկու իշխանաց հետ կայսրն քով չգիտես ոչ իր երկրին մնաց:

Արարեին, եւ շնորհակալութիւն Սմբատայ եւ նախարարաց որ ընդ նմա եւ նոցին զօրացն: Եւ տայր բերել նմա պատիւ. կիւրապաշտութեան ըստ օրին Ռոմապարաց: Եւ նորա ընկալալ զպատիւ ի կայսերէն, առնալ զգորս իւր եւ երկայր յաշխարհն Ցայոց, մասներ յամրոցն որում Թուխարսն փոշին եւ զգորսնայր յորդոցն խմայելի: (Ասկէ կը քաղէ Վարդան, էջ 71.)

Չայնու ժամանակաւ գարնեալ այլ Տէն զայր ի վերայ զորուն որ ի կողմանս Աստուարական աշխարհին. եւ կենալ յանդիման լինելի ի գաւառն Ուշտունեաց ի գիւղն որում Գուգանն կոչեն: Անդ յանդիման լինելին միանանց, Իբրեւ տեսին զի նուազուեցէր, զիմեցին սաստապալեւ ի վերայ նոցա. եւ նոյնժամայն զիմացեալ հորմուլեանն Աստուանց, եւ յայնմ նուազի եւս Տաւանէր ի Թիւրքիան ազնականութեան: Եւ զամենեւեան ի սուր տեսերի մաշցին, բայց միայն աղբ Երկու Տարիւր ութսուն ի փախուստ գարնեալ, ականջ յեկեղեցին: Եւ իբրեւ աղբ փարցային սոսնակ, խորհցան Տրիւնդ առնել զորբարանն. այլ ոչ թողոյցնոց նոցա Սմբատ իշխան կողմանս Աստուարականի, որ էր արդի Աշտուր իշխան, եւ ոչ եւս քործել զպարսկութիւնն զայն: Եւ Յետայ խմայելայիցի յարձակում մ'ըրին եւ ամենքն չարգուեցան: Դեւոնդ, էջ 43—49:

Այս պատմութեանքներն յայտնի կը տեսնուի Թէ բուրբոմին կը սխալ Գեօրցեր (Georgius Cyprus, p. LIV n 1) երբ Սէն-Մարտէրի (Mém. sur l'Arménie I, 416 եւ Hist. du Bas-Empire 12, 31) Տեմեռեւոյ զՎարստ 695ին Հայաստանի կուսակալ նշան՝ եւ Լեւոն կայսերն կիւրապաշտութեան պատիւն ընդունած ըլլալ կը համարէ: Սէն-Մարտէրի այս ժամանակներու պատմութիւնը ժամանակագրապէս բարբոմին անհիշէ, բայց ի մասնաւորի Սմբատայ Լեւոն զօրավարին հետ ունեցած յարաբերութեանց մասին բաւական չեն հաստատուիր որեւիցէ աղբիւրի մը: Եւ ոչ իսկ Ասողիկէն ինչպէս ինքը կը ջանայ հաստատել (p. 29, n. 4):

«Թառախում» ամի իշխանութեան իւրոյ (86 ՀԻճ = 705/6) խորհեցաւ Ալիթ բաճեալ յաշխարհէն Հայոց զոտմի՝ նախարարաց նոցին հծեւելովք լիան քիւնոյն, զոր ունէին առ Սմբատայ կիւրապաշտութիւն: Գիտաւրեմ ի միշտ իսկ եւ զայնի ազգութեան լինելոց եւ իշխանութեանս միայն: Եւ միշտ զեւ զայս չարութիւն երկնէն ի սիրտս իւրեանց, անդէն վաղվազակի Սմբատն, զորմ ճառեցաք, զգրէր առ արքայն Յունաց եւ խնդրէր զոր ի նման յօշանկանութիւն: Եւ հասանալ կայսերն կատարէր զնոյրին: Եւ միայնակնայ Սմբատայ ընդ զօրավարին Յունաց՝ կենալ հասանէին ի գաւառն Աւանիգայ ի գիւղն որում Գորաշղեան կոչեն: Անդ Տարեանէն զբանախ իւրեանց՝ Եւ իբրեւ լուսա Մահմադ իշխան զորուն խմայելի ժողովալ զգորս իւր՝ մեծաւ պատրաստութեամբ կը ընդդէմ նոցա ի մօրտ պատերազմի: Եւ հասաւ զառ զայր մի՝ կայսերին փունդ առ քունդ, ծակաւ առ ծակաւ եւ խմբեցաւ պատերազմն: Անդ վաղվազակի բար-

կութիւն Ցեան հասեալ ի վերայ նոցա լքաւ սիրտ պատերազմալոց արանց Յունաց ի փախուստ գարնեալ ականջ յամրոց բանակին իւրեանց: Եւ զօրացեալ թընամանց՝ հարին զազուռն կոտորմամբ արդ, զնոցա տան զիմէ անկեղցն տակի քան զհինգ բիւր արանց տուեալամերկաց: Եւ զսակի մնացորդան առնէր փախուսական յաշխարհէն. եւ իւր ժողովալ զգորս բանակին՝ դառնայր ի քաղաքն Գուգն: Իբրեւ զայս տեսանէր իշխանն խմայելի՝ եթէ առաջնորդ զորուն Յունաց կղեն նախարարը Հայոց, գարնեալ զնոյն խորհրդի խորամանկութեան հրամայէր Մահմադի կատարել:

Եւ Մահմադի առեալ զհրամանն անբաւ՝ հրամայէր Վատայ (Հատիթ) ուրումն, որ էր հրամանատար նորուն ի կողմանն Նախնուստ քաղաքի, կոչել առ ինքն զնախարարս Հայոց նոցին հծեւելովք իբրեւ պատմաւանդ՝ եթէ աշուցանել ի համարու արքունի եւ առնուլ զհատ (ծոյճ, առհիլ) եւ դառնալ, որը նախարարը ականակած հրամանին հետեւեցան, երկու խումբի բաժնեցին զանոցը, եւ կեւր Նախիջևանու եւ կեւր Խրամ աւանին կեկեղեցին փակեցին եւ կեկեղեցիներու հետ միասին այրեցին զանոցը: «Անդ բարեկեցան Սմբատ՝ որդի Աշտուր ի Բագրատունի տոհմ, եւ Գրիգոր եւ Կորիւն ի տոհմ Արծրունեաց, եւ Վարադ-Շապուհ ի եղբայր իւր ի տոհմ Ամասունեաց, եւ բազում այլք ի նախարարաց Հայոց, զոր ոչ բաւեմ մի ըստ միշտ պատմել: Չնոստ զամենեւեան բարեկալ ի կենաց՝ անժամանակ առնէին զաշխարհս ի նախարարաց: Այս արեւմեր Սո. Ասողիկի համայն (էջ 124/25) Հայոց 163 թուականին = 704 ծ, անցի ունեցաւ, իսկ Թեփուսեալ համաւայն (էջ 372, տող 13—18) 6195ին ամ. այն ի = 703ին, Թեփուսեան հետեւեալ կերպով կը պատմէ. Τούτω τῷ ἔτει ἐπὶ ὀκτασίααν ὁ ἀρχόντης Ἀρμενίας κατὰ πᾶσιν Σαρακηνὸν καὶ τοὺς ἐν Ἀρμενίᾳ Σαρακηνούς ἀπέκτειναν καὶ αὐτὴς πρὸς Ἀψίμαρον πέμπουσιν καὶ Ῥωμαίους εἰς πῆν αὐτῶν χόρσαν φέρουσιν (Աւանդակայ ճակատք Գիւնարիկէ) ὁ δὲ Μουάμεδ ἐπιστρατεύσας κατ' αὐτῶν πολλοὺς κτείνει, καὶ τὴν μὲν Ἀρμενίαν Σαρακηνοῖς ὑποτάσσει, τοὺς δὲ μετισταύνας τῶν Ἀρμενίων σαυρούσας ἐν τόπῳ ἐνὶ ζωοκαύστους ἐποίησεν.

Հմմտ. Մ. Ազադանկ. Գ. ԺԶ. Հտ. Բ. էջ 44. Եւ անոր (ի Սեւանայ) անցեալ ի Հայոս հարազմութեամբ անցան եւ զՀայն, եւ զոր ոչ կարաց ընդունել, գարան գործեալ մեծապէս երբամբ՝ դաւով եւ խարէութեամբ առ ինքն ժողովալ զամենայն բիւնարս խմայր. եւ տարեալ ի Նախիջևան քաղաք՝ ութ Տարիւր այր յեկեղեցին արկեալ՝ կենդանւոյն այրեաց. եւ շուրս Տարիւր այր ի Խրամ նոյնպէս այրեաց. եւ զոյնիկերոս նոցա արահայ տառիկաց: Ցեւ նաեւ Գուգն. կոչմ. էջ 55—58.

Եւ զուրբ, Hist. II ԿԿԷ, 19 միշտ ԿԿԸ, 4 եւ Բալատունի Կ. 14—19, այս ոգին վայրը խալիմ նահանգը կը անգիտաբիւն, որ 150 տարի ետքը (851/52, ձմեռը) նոր անուանուած սուրկանը Եւսուսթ՝ Ապուսեթ Մուհամմա Բ. Եւս-

սու. ֆի. որդին՝ խոյթի գառնացեալ լեռնականներէն եկեղեցւոյ գմէտներն մէջ սպանուեցաւ, Հմմտ. Ստ. Օրբէլեան էջ 128:

«Եայնմ ժամանակի թափոր եղեալ աշխարհն Հայոց ի տաճկ նախարարաց, ժառանգի որպէս ոչխարս ի մէջ գայլոց: Եւ թշնամացն ամենորակն շարեք յարանկալ ի վերայ, յանհուն աղետս վառագի պահէին զքանկոյ աշխարհն Հայոց. որոց տաղալացեալ յանհանդիստ ներութեանցն զհառաշնան եւ զարցուցի Տեծութեան բարձրադատեալներն իրկիսն: Իսկ Սմբատ կիրապաղատն եւ նախարարքն որ ընդ նմա, գնացեալ մկնեցան յաշխարհս. եւ անցեալ խորհրդէն ի թագաւորէն Յունաց քաղաք ընտելութեան եւ զաղարս խաչանց իւրեանց. եւ նա տայրնոցս զքաղաքն որ անուանեալ կոչի Փոյթ (Փոթի, Փաթիս) ի կողմանս Եգրե (կողբիս) աշխարհին. եւ ընտելեցան ի նմա ամս վեց:

Իսկ Մահման կառարեալ զայս ամենայն շարիս, բարձրացեալ բողոք աշխարհին Տառնաթ յափանա իշխանին խմայելի, որում անունն էր Վլթթ. Եւ վազմապի առաքէ Տրոյմատակ եւ կոչէ զնա առ իշխն. եւ փոխանակ նորա առաքէ զԱրզէ-Արզի ոմն որ էր խօթ լուեկեք, այլ խորագէտ, լի քրկրաւոր իմաստութեամբ, առապելախա եւ առականրկու: Եւ իբրեւ Տառնաթեցալ յիշխանութեանն, զերէ Տրոյմատակ առ նախարարո Հայոց, եւ Տառնեցուցաներ զնուս գառնալ յիւրացեալսն աշխարհս, եւ տայր նոցա գիր երգժամս չափ բոս սովորութեան իւրեանց: Եւ իբրեւ վտաճ եղեալ յուխապարտութիւն նորա, առին զքաղաքն յորում ընտելեալ էին, եւ զգանձն եկեղեցեանց յափշտակեալ յաւարի՝ դարձան ի Հայո Տառնաթեալք ի կայսերէն Յունաց, Եւ կայսրին լուսլ՝ ստրկացաւ ընդ եղեալ ապրաքտութիւնն, եւ կոչեալ զառաւնորդս եկեղեցեաց զմտաբազուկն եւ զարեւոյնիպաղատուն. եւ Տրամայր նոցա նզովս զրկել ի մատենի, եւ ի կառարանն ունին Ջատկաց Տրամայր ընթեռնուլ ի վերայ գործողացն ապիրատութեանն, քանզի ի տանին յայնմիկ գործեցին զգործ անօրէնութեանն: Եւ ի նոյն տանի կարգաւորեցին ամի ամի զնոյն նզովս ընթեռնուլ մինչեւ ցայսօր, որ եւ տիրեաց իսկ ի վերայ նոցա, եւ եղն պատմաւ կարստեան նոցա: Դեւսող, Գլ. Զ. էջ 64—59:

Ուրեմն Սմբատ Հայաստան գառնուլ տեղի ունեցան է 710ին կամ 711ին (Հիմ. 91 կամ 92) բոս որում անոր Փոյթ անցուցան վեցերորդ տարին լմացեալ կամ նոր մկտն կը նկատուին: Երկրորդ թուականին կը Տամանային Մուլս. Վաղանի. (Գ. Ժ. Զ. Լա. Բ. էջ 43) այնու որ կը պատմէ թէ Հայոց 160 թուականին — 711, 12 Արզէ-Արզի Առաւելք գացան է: Մուլս. Վաղանեացուցայ Տամանայն (Անք) Սմբատ Հայաստանի իշխանը Հայոց 175 թուին — 726/27 մեռաւ: Երկրեմն Սմբատին Հայոց ապրեցին Տեա Ստեփանոս Սիւնեցին Տակաճառութիւն մ'ունեցաւ, Օրբէլեանի Տամանայ լեռն կայսեր (Խաւարցի, 717—741) ժամանակն Հմմտ. Մ. Վաղանի. Գ. Ժ. Լա. Բ. 47, Ստ. Օրբէլ. էջ 97: (Այս Տակաճառութիւնը

անշուշտ եղած է Մանազկերտի սինոգիս մէջ, զոր Յովհան Ռամատարը (718—728) Սմբատի իշխանութեան ժամանակ երկնեայ քաղկեդոնականներու դէմ գումարեց. Ստ. Ասողիկ, էջ 102—103:

Իւր որդիները Վասակայ որդւոյն՝ Աշտիկ եւ նախնանին պատրիկութեան պատուոյն Տամար, որուն Մրուան Բ. Մահման 732ին զինքը բարձրացուցան էր եւ անոր դէմ կը դաւադրեն, սակայն Մրուանին Գրիգոր եւ Դուսիթ Մամիկոնեաններու Տեա Եմնն կ'աջադրուին (Դեւսող 143): Վլթթ Բ. Սպանուկն (744) ետքը կը յաղթէ Վասակայական փախչիլ, սակայն Մրուան Բ. Խալիֆայութիւնը գառնելէն ետքը (745) իւր ստեղծանքն իրաճալ Բ. Մալիքի ձեռնով զանոնք անջնաւ գործուց:

Ասէ կը Տեաեւի թէ Սմբատ կիրապաղատ՝ Վարազդիթոյ որդին, եւ Սմբատ Վասակայական իշխանը եւ Աշտիկ պատրիկ իշխանին որդին՝ Շչիլի զանապանելու է իւրաքանչէր Վերջինն Նախիջևանի 705ի անցին զոճ գնաց: Իսկ առաջնոյն Ասողիկն ընդունան Քիւլտուրի մականունը, դեռ անմկնիւնի կը ձայն: Այն կարծիքը թէ Սմբատ Բ. Բաթանե Աշտիկ պատրիկի մէկ եղբայրն է (Սէն-Մարտին Լեւրոյի քով Hist. du Bas-Empire XII, 5, եւ Բրոսսէ, Additions et éclaircissements à l'Histoire de la Georgie, էջ 157, որ զՎարդան, էջ 51 վկայութեան կը կոչէ): Ստանէլ Անեցւոյ վկայ միայն կը Տիմուրի (տեա վերը) եւ առկայ Ղեւսողի Պատմութեան Տամանայն արտաքայ կարգի անՏամանական է:

Յովհ. Կոթիչ. շատ գիրաւ լուծած է այս գառնարթութիւնները. Վարազդիթոյ Տամանայն վերէ կը պատմէ (էջ 49 առ. Էմնի)՝ «Ապա Նախնե զարգի նորա զՍմբատ ի պատիւ Տոր ինքզն կացուցանել, եւ Տայցէ եւս զԹեոքորոս Ռշտունեաց տէր ի զորաւորութեան Տառնայն: Եւ այսպէս պապադատեալ ապահովանայր առ ժամանակ մի ի շար Տիմուր Տագարաւ աշխարհս մեր: Հմմտ. Սեր. 116 Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանին Տամանայն ետքը կը շարունակէ (էջ 53). «Չինի որոք պայապատն զիշխանութիւն Հայոց Սմբատ Բագարանի» որդի Սմբատայ: Եւ յայնմ վայրի Մրուան (Մուհամման Բ Մրուան) ոմն յիւսմայելեան տաճմ ստեղծան ի Հայո առաքելս՝ մարտ ընդ բուրքի իսկ ամբոցաց Հայոց գնէր... Եւ զինի Մահմանի այլ ստեղծան ի Հայո առաքեցաւ: Արգլաճ անուն, այր ժանտ Ժպրիճ եւ ապարտան եւ յաւեա շարաբար: որ զին զմաւառութիւնն իբրեւ զՓոյնս ի Ժի յինքն ընտելեալ ունէր եւ կալանաւոր կապանք շարաբար զիշխանս եւ զազատա աշխարհին Հայոց, եւ յաւարտն տունը զկարաւ եւ զառաքուցան բազմաց: Ապա եւ մնն Սահակ (կաթողիկոս) կապեալ ի շղթայս տայր տանել ի Գամանկոն (Տամա. Ասողիկ 101), եւ ընդ նմին եւ զիշխանն Հայոց՝ զՍմբատ որդի Սմբատայ:»

Այսու ի Տարկէ Տարապատութիւնը (Legitimitätsprinzip) ամենապարզ կերպով արձանագէտէ. Սմբատ կիրապաղատը Սմբատայ որդին՝ Վարազդիթոյ թոռն՝ Սմբատ Խալոյի՝ Էնուկի թոռնորդին է: Սակայն ապաւոր որ այս տաճմագրութիւնը Ղեւսողայ անՏամանայն չ'ունէ:

Վարդանի այս մասին պատմությունը, էջ 70—73, պարզապես վտիտ քաղուած մին է Յովհ. Վաթ. 6, էջ 52—54 եւ Ստ. Ասողկէ, Բ. ԳԼ. Բ. էջ 99—105 եւ Գլ. Դ. էջ 120—120, եւ արդէն Ասողկի վերջին գլուխը Ղեւոնդէ արտագրութիւն է եւ անոր համար ալ ինքնակաջ արժէք մը չունի։

(Էսթրաէլիէ)

Պրոֆ. Յ. ՄԱՐԿԻՍԻԱՆ
Թրգմ. 4, Մ. ՆԱՊԱՅԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՈՐԾԱԳԻՏՈՒՄ ՎԻՃԱԿ ՎՈՒՄԻ ՄԵՆԸ ՄԵՐՅԱՆ ՎՈՐՈՇԻՆ Ե՝ Ի ՊԱՅՈՑՄԱՆԻՍԻՆ

Հոն ուր Ղարաբ փարպեցի պատմութեան թելը կը կտրէ, իւր յարգող Սերուտ գծախա-տարար անմիջապէս չի շարունակեր, որով Ջ. Գարու գրեթէ ամբողջ շրջանը միմազեան մնա-ցած է։ Ստիպուած ենք խախտելով մանեղ նոյն գարուն սեմաքէն ներս։

Ըստ միաբան վկայութեան հայ պատմա-գրաց, Վահանի մահուընէ վերջ մարզպանու-թիւնն առաւ իւր վարդ եղբայրը, որ կ'երեւայ թէ Ռուսաց կողմանէ պատրիարքութեան պատիւ ընդունած ըլլալու է, որ Սերուտն եւ ուրիշ-ներէ վարդ Պատրիկ կը յորջորդուի թէ վարդ իշխանութեան մէջ մտաւ, ասոր տարապոյս չկայ¹։ Եթէ 505 թուականը Վահանի մահուան (որ ըստ վարդանայ 20 տարի մարզպանութիւն ըրած է, ուստի 485—505) եւ 506 թիւը վարդայ մարզպանութեան առաջին տարին հա-մարկը (վամ զի այս թուականին կը յիշուի վարդայ անունը Բարգէն կաթողիկոսի գումա-րած Գունդ ժողովին մէջ), վարդայ մահուան տարին կ'ըլլայ 508 կամ 509, քանի որ Աստ-ղիկ, վարդան Սամուել եւ Կիրակոս (վերջինքս երեք տարի) 3 կամ 4 տարի կ'ընծայեն անոր։ Սերուտ, թեպէտ որոշ տարի չի յիշեր, բայց վարդայ տալով «սակա ինչ ժամանակ», ա-նոնց կը միաբանի։

Սերուտ, որ Գար մը վերջը կ'ապրեր, կը հաստատէ, որ վարդայ մահուընէ վերջը պար-սիկ մարզպաններ կ'իշխէին ի Հայս. զայս քանիցս կը կրկնէ նաեւ Յովհ. Կաթողիկոս։ Ուստի ամե-նեւին հաւանական չերեւար Ասողկան եւ ասոր

արձագանգ եղող Սամուելի, վարդանայ եւ Կի-րակոսի՝ Մովսէ Գնունի մը իւր մարզպան յիշա-տակելը պարսիկ մարզպաններու շարքին մէջ, տալով անոր 34 (Սամուել եւ Կիրակոս) 31 (վարդան), 30 (Ասողիկ) տարի, Թող որ այս-չափ տարիներու շրջան մը ինքնին անհաւանա-կան է, մանաւանդ մարզպանի մը համար, որովք, ինչպէս Սերուտն յայտնի է շուտ շուտ կը փո-խուէին, ուրիշ տեսակետներ ալ Մովսէի գոյու-թիւնն ու մարզպանութիւնը անհաւանական կ'ընեն։ Ասողիկ կը պատմէ, թէ Մովսէի ատեն Ներսէս Բ. Կաթողիկոսը գումարեց Գունդ ժո-ղովը։ Արդ այս ժողովին վաւերական արձանա-դրութեան մէջ² Մովսէ անուամբ իշխան չի յի-շատակուի, որ նշան է թէ նոյն ժողովոյն ատեն հայ չէր մարզպանը, այլ պարսիկ։ Ղշանակայից է նաեւ Յովհ. Կաթողիկոսի Մովսէ անուամբ մարզպանի մ'անգիտութիւնը, նա մանաւանդ թէ հակառակութիւնը ընդդէմ Ասողկան, գրեւով թէ Յիզորուզիտի նահատակութիւնը տեղի ու-նեցաւ (554?) Վշնա Վահրամ մարզպանին ատեն եւ ոչ թէ, ինչպէս Ասողիկ կը դնէ, Մովսէ Գնունիին ժամանակ։ — Կ'երեւայ թէ Ասողիկ այս Մովսէը շփոթած է Սերուտի եւ Յովհ. Կաթողիկոսի յիշատակած Մովսէ Գնունիին հետ, որ կ'ապրեր Է. Գարուն առաջին կիսուն եւ սպաննուեցաւ³ (Իւր 636) Դաւիթ Սահառու-նիէն. այս Մովսէը Ասողիկ եւ ոչ կը յիշատակէ, թեպէտ Դաւիթ Սահառունին կը յիշէ։

Վշնա Վահրամն յառաջ խորով Վ. Ի 17-րդ տարին (548) կ'իշխէր ի Հայս Ղիշորական ցեղէն⁴ մարզպան մը (Գիւրք թիւրոց էջ 72), Նոյն ցեղէն մարզպան մը կը յիշէ 591ին Սե-րուտ եւս (վերջատական շիտորական)։

Եիզորուզիտի նահատակութենէ եւ Ներս-սէս Բ. Կաթողիկոսութենէ վերջը կ'իշխեն Ասողկան յառաջ բերած երկու մարզպանները, որոնցմէ Դնշնապաշտ համար կ'ըսէ, «Գննուըն-թիւնն շատաքոյց եւ զորմիջական հուր վարեաց ի Ռշտունիս . . . եւ յետ նորա վարազագա, յորում ժամանակի մարզաւմահն, ստատիկ հան-դերծ շարաշարանք», Ասոնցմէ վերջը եկաւ Սու-

¹ Գիւրք թիւրոց էջ 74։

² Այսպէս կը վկայէ Սերուտ. ուստի ստիճ Մովսէ ըլլալու է, որ ըստ թեոքմանիս եւ այլ յոյն պատմիչներու կոյար ընտրուեցաւ եւ ապա սպաննուեցաւ (684) Կոստան-դին Դ. Պապականութեն։ Արդեւ ժամանակը եւ ընտրութեան պարագան ալ (ըստ թեոքմանիս բարեկալմութիւն) չի յարմարիր։

³ Այս ցեղը կը յիշատակէ եւ Փարպեցին (սպ. Յիւլիս 1804) էջ 64, 65։

⁴ Աննաիօթ է մեզի Չամբանի աղբիւր. ու սկից առ-նելով կը պատմէ, թէ հայ նախարարաց արխատանութեան վոյս Կուստ 484—531 վարդը իշխանութենէ 14-եց եւ տեղե Բուրջան անուամբ Պարսիկ մը գրաւ։ Չամբանի յիշած աղբիւրները (Յովհ. Կաթ., Ասողիկ, Սարուել, վարդան եւ Կիրակոս) այսպիսի գեպը մը չեն յիշատակեր։